

ГЕНЕЗА СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ

У статті розглядаються питання, що стосуються походження категорії «соціальне забезпечення». Розкриваються історичні аспекти зародження та розвитку соціального страхування. Викладено міжнародний історичний досвід соціального забезпечення. У прикінцевій частині статті визначено фінансовий механізм регулювання соціального страхування.

Ключові слова: соціальне забезпечення, соціальне страхування, соціальний захист, фінансовий механізм, регулювання.

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся происхождения категории «социальное обеспечение». Раскрываются исторические аспекты зарождения и развития социального страхования. Изложен международный исторический опыт социального обеспечения. В заключительной части статьи определен финансовый механизм регулирования социального страхования.

Ключевые слова: социальное обеспечение, социальное страхование, социальная защита, финансовый механизм, регулирование.

The article discusses issues relating to the origin of the category of “social security”. Covers historical aspects of the origin and development of social insurance. Set out the international historical experience of social security. In the final part of the paper defined financial mechanism regulating social security.

Key words: social security, social insurance, social security, financial mechanism, regulation.

Вступ. Діяльність щодо соціального захисту населення є обов’язковою для будь-якої сучасної держави. Соціально-захисна діяльність охоплює сферу матеріального забезпечення і надання соціальних послуг непрацездатним особам.

В етимологічному розумінні соціальне забезпечення означає «надання достатніх матеріальних засобів для життя будь-кому з боку суспільства» [1, с. 734].

Уявлення про те, яким має бути соціальний захист, змінювалось та удосконалювалось з розвитком людського суспільства. Проблема організації соціального забезпечення є історичною, тому не можна зрозуміти сучасних державно-правових моделей соціального забезпечення, не ознайомившись із історією розвитку соціального забезпечення як інституту громадянського суспільства у світі та в Україні.

Постановка завдання. Соціальні джерела правової форми соціального забезпечення зароджуються у моральних засадах суспільства – у категоріях чуйності, співчуття, справедливості, людяності, благодійності, які спрямовані на підтримку людини, котра фізично об’єктивно не в змозі забезпечити себе та своїх утриманців. Основою цього інституту є прагнення людської спільноти забезпечити одну зі сторін публічного інтересу – підтримку фізичного існування людського суспільства, захисту слабких, немічних, хворих, інвалідів, дітей – непрацездатних, тобто таких, які ще або вже не можуть своєю працею утримувати себе і тих, хто перебуває на їх утриманні. Таке прагнення реалізувалось як поза державним регулюванням, так і за його допомогою.

Результати дослідження. Початковими формами (висловлюючись сучасною правовою термінологією) соціального забезпечення були благодійництво і громадська опіка як вираз соціальної допомоги. Проте з усвідомленням суспільством важливості соціального забезпечення як одного з факторів, що зумовлює існування самого суспільства, воно було поставлене на дер-

жавницький рівень. Були створені різні організаційно-правові моделі соціального забезпечення, на шляху реалізації яких нині спостерігається все більше проблем у всіх державах без винятку незалежно від рівня їх економічної могутності, політичної спрямованості, форм та режимів державного правління.

За первісного суспільства допомога старим та немічним здійснювалася за звичаєм. У рабовласницькому суспільстві, де були два антагоністичних класи – вільні і раби, щодо рабів навіть не йшлося про якесь їх забезпечення, допомогу у старості чи у разі каліцтва та хвороби, вони вважалися засобом виробництва, а не людьми. Вільні громадяни поділялися на прошарки залежно від майнового стану. Відомо, що у Стародавній Греції та у Стародавньому Римі з'явилися такі форми забезпечення ветеранів за військову службу, як пенсії та земельні наділи, а для вільних бідних людей застосовувалось благодійництво: безплатна роздача хліба, продуктів, утримання громадських лазень.

Невеликий екскурс в історію України дає цікаві свідчення не лише про зародження соціального забезпечення, а й про те, для кого воно призначалося і що вкладалося у зміст цього поняття. У давні часи ініціативу у введенні певних видів соціальної допомоги проявляли князі. Зокрема свідченням цього є такі державні рішення, як укладення в 911 і 945 рр. київськими князями Олегом та Ігорем договорів з греками «Про порятунок полонених», відповідно до яких передбачалися зобов'язання сторін про викуп полонених русичів та греків і повернення їх на батьківщину.

Князь Володимир у 996 р. видав Устав, яким доручав духовенству й церковним структурам здійснювати опікування й нагляд за лікарнями, лазнями, притулками для одиноких і встановив для благодійних закладів «десятину». Князь Володимир вжив багато благодійницьких заходів: заснував училища для навчання убогих людей, богадільні, запровадив народні свята, на яких влаштовувалося «годування» убогих, сиріт, вдів, бездомних, роздавалася щедра милостиня. Князь Ярослав Володимирович заснував сирітське училище, де опікував і утримував 300 юнаків.

Фахівці вважають, що «Руська Правда» князя Ярослава була першим слов'янським законом, в якому закріплювалися соціальні програми [2, с. 2].

Важливе значення у становленні інституту соціальної допомоги мало християнство. Єпископ Переяславський Єфрем, що прославився як будівничий «строєній банних і врачевен», у 1091 р. побудував для бідних і сиріт лікарні, призначив для них медиків, постановив, щоб хворих доглядали й лікували безкоштовно й в інших містах.

Народними осередками милосердя були благодійні заклади для поранених і старих воїнів Запорозької вільної республіки. При монастирях – Печерському в Києві, Чернігівському, Лебединському монастирі поблизу Чигирини, при Лемківському храмі біля Овруча – скрізь засновувались шпиталі для немічних, сирітські притулки, богадільні. Особливо ця діяльність активізувалась під час воєнних дій.

Згодом відбулося посилення організаційної діяльності різних організацій та установ щодо вдосконалення форм підтримки соціально вразливих верств населення. Зокрема поширювалася соціальна діяльність українських братств – православних громадських об'єднань. Так, у передмістях Львова у XIV ст. було відкрито чотири лікарні; Київське братство мало свою школу і шпиталі для убогих людей, «уломних», як духовних і цивільних, так і лицарських; у Кам'янці-Подільському функціонував вірменський шпиталь, утримуваний на кошти місцевої громади, де лікували хворих різних національностей.

У середині XVII ст. більша частина України увійшла до складу Російської держави. З ускладненням соціальних проблем органи влади, громадськість усвідомили обмеженість приватної благодійності й усталених форм церковно-монастирської опіки та почали шукати нові підходи до боротьби з жебрацтвом.

Петро I, прагнучи викоринити псевдожебрацтво, заборонив під погрозою штрафу до 5 крб подавати милостиню безпосередньо тим, хто її просить, а радив благодійникам робити це в шпиталях та інших подібних місцях. Саме за Петра I було закладено основи державної системи соціального забезпечення в Росії. Він доручив Священному Синодові та державним адміністраціям почати облаштування лікарень, богоділень, сирітських притулків, будинків для опіки незаконнонароджених немовлят, для людей, що марно вештаються, тощо.

Катерина II підняла систему соціальної опіки на новий щабель, видавши 1 вересня 1763 р. Маніфест про заснування виховних будинків для сиріт, а у 1775 р. встановила державну систему опіки для всіх цивільних верств, яка охоплювала народні школи, сирітські будинки, аптеки, шпиталі, будинки для уражених невиліковними хворобами, для божевільних, виправлення амораль-

них. Як бачимо, тут значно розширилося розуміння соціальних справ, було закладено підвалини соціальної політики. Для цих справ виділялися кошти, надавалися права містам, поселенням і приватним особам створювати такі заклади, особисто жертвувати нужденним. Сама імператриця віддала для цієї мети 150 тис. крб. Вельможі довели цю суму до 500 тис. крб. Поширювалися різноманітні благодійницькі заклади. Так, у 1854 р. було створено «Відомство імператриці Марії», яке об'єднувало мережу благодійних установ. Проте не слід забувати, що саме в цей час у Росії існувало кріпосне право, за якого поміщик міг продати, подарувати чи навіть убити кріпака. Для таких громадян не було ніякого захисту з боку держави, тому не могло бути й мови про державну соціальну допомогу.

Велике соціальне значення мало створення Товариства Червоного Хреста як спеціальної організації з надання допомоги пораненим на полі бою. У 1863 році в Швейцарії на основі філантропічної організації «Суспільна користь» був організований Міжнародний комітет Червоного Хреста.

Соціальна допомога здійснювалася також селянською громадою, яка діяла на засадах самоврядування. Громада, як правило, мала сирітську раду й сирітського суддю, а також притулки для убогих. Українська церква також була духовним центром, що поєднував у собі храм, школу й шпиталь. На початку XX ст. велику соціальну роботу провадило культурно-освітнє товариство «Просвіта». У 1918 р. у Києві організовано Українське товариство Червоного Хреста, яке відіграло важливу роль в організації допомоги біженцям, інвалідам, дітям-сиротам, військовополоненим, адже створювало шпиталі, пункти харчування, провадило санітарну освіту населення [3, с. 77–78].

Таким чином, історія нашої країни свідчить про використання різноманітних форм соціальної опіки. Проте така опіка мала в основному громадський характер і була громадською соціальною допомогою, яка не могла повністю задовольнити потреби громадянського суспільства, була періодичною, не мала та й не могла мати загальнообов'язкового характеру. Водночас слід визнати, що багатий соціальний досвід громадської опіки став тим моральним підґрунтям, на основі якого сформувалися громадська думка та уявлення про обов'язок суспільства та про основні засади організації державного соціального забезпечення: про необхідність запровадження державної системи соціального забезпечення за допомогою правового регулювання; здійснення соціального забезпечення усього населення, а не його вибраної частини; встановлення на законодавчому рівні соціальних стандартів у цій сфері як мінімально допустимого обсягу матеріальних благ, право на які має людина.

З розвитком купецьких гільдій, ремісницьких цехів була започаткована взаємодопомога у зв'язку з каліцтвом, нещасним випадком на виробництві. З'явилася така форма привілею, як пенсійне забезпечення окремих категорій державних службовців. Для представників панівних класів монарх жалував державні пенсії, які надавалися за заслуги перед ним. Державними пенсіонерами були принци, великі сановники, єпископи, маршали, префекти. Тобто така форма соціального забезпечення мала ознаки заохочення за вірність монарху [4, с. 3].

У докапіталістичний період основними соціально-правовими формами матеріального забезпечення людей похилого віку і непрацездатних були такі: право на утримання як привілей, що надавався державним чиновникам і військовим у разі виходу у відставку за віком або у зв'язку з каліцтвом, отриманим на війні; благодійність (опіка і піклування); цивільно-правове забезпечення в рамках сімейних відносин; державна допомога для найбільш вразливих верств населення; колективна взаємодопомога всередині селянської громади та деякі інші [5, с. 20].

Виникнення соціального забезпечення саме як державного інституту в усіх країнах світу стало результатом розвитку капіталістичних відносин.

Становленню державного соціального забезпечення передувало приватне, тобто добровільне страхування.

Однією із найстаріших є пенсійна система Франції. Ще у 1681 р. за відомого міністра фінансів Франції Ж.-Б. Кольбера було введено режим пенсійного забезпечення для моряків, у 1790 р. – для державних службовців, у 1831 р. – для військових. Протягом XIX ст. були введені пенсійні режими для зайнятих у місцевих органах влади банківських службовців, залізничників [6, с. 13].

Історія пенсійного забезпечення в Італії налічує майже два століття. Перші пенсійні фонди зародились у кредитно-банківській сфері. Є свідчення, що вже у 1779 р. банк «Монте дей Паскі ді Сієна» виплачував своїм службовцям пенсії по старості. Протягом XIX ст. всі банки, кредитні та ощадні каси утворили для своїх службовців спеціальні пенсійні фонди. Основи пен-

сійного забезпечення інших категорій трудящих були закладені наприкінці XIX ст. у результаті створення у 1898 р. Національної каси пенсійного страхування на випадок інвалідності та по старості найманих працівників. Того ж року було прийнято Закон № 80 «Про страхування найманих працівників від нещасних випадків на виробництві». Спочатку всі види соціального страхування і членство в Національній касі були добровільними, а сама каса не залежала від держави. Але згодом ця каса була перетворена в Національний інститут соціального страхування, який забезпечував обов'язкове державне соціальне страхування осіб найманої праці в Італії.

Перші законодавчі акти, які започаткували обов'язкове державне соціальне страхування, були прийняті наприкінці XIX ст. у Німеччині – Закон «Про обов'язкове державне страхування на випадок хвороби» (1883 р.), Закон «Про страхування від нещасних випадків на виробництві» (1884 р.).

Після Німеччини такі закони прийняли інші держави. В Англії законами у 1911–1918 рр. було введено страхування у зв'язку з безробіттям, хворобою та інвалідністю. Особливістю цієї англійської системи було те, що частину внесків сплачувала сама держава (за чоловіків більше, ніж за жінок). За соціальним страхуванням надавалися допомоги, пенсії, медична допомога, ліки, санаторне лікування. Пенсії по старості призначалися після досягнення 69 років.

У Франції Закон «Про страхування» було введено в дію 1911 р., а Закон «Про страхування по хворобі» лише у 1929 р. Було встановлено пенсійний вік 65 років, щоправда, за певних умов право на пенсію виникало в 60 або 55 років, але виплати були меншими.

У Швеції законодавство про обов'язкове державне соціальне страхування по старості та інвалідності було введено у 1913–1915 рр.

У законодавстві України в основу соціального страхування покладено традиційні соціальні ризики. Для визначення переліку традиційних ризиків, як правило, посилаються на норми Конвенції Міжнародної організації праці № 102 та Європейського кодексу соціального забезпечення. Згідно з Кодексом держави повинні надавати соціальні допомоги у зв'язку з дев'ятьма традиційними соціальними ризиками – хворобою, безробіттям, старістю, трудовим каліцтвом, професійною хворобою, вагітністю та пологами, утриманням дітей, інвалідністю, втратою годувальника. Ці ризики втрати або зменшення доходу внаслідок об'єктивних обставин характеризуються найбільшою типовістю і мають найбільший коефіцієнт імовірності у житті кожної людини, тому вони стали основою для надання соціальних виплат через системи соціального страхування, у фінансуванні яких самі застраховані особи беруть участь.

З часом розширилося коло соціальних ризиків, які вчені називають нетрадиційними. Дедалі частіше у законодавстві підставами для надання різноманітних соціальних допомог стали визнаватися й інші життєві обставини, що порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно. Право на соціальну допомогу мали як особи, на яких поширюється соціальне страхування, так й інше населення, не охоплене таким страхуванням. Найпершим, що додатково стало визнаватися обставиною, яка вимагала державної підтримки, було народження, виховання та утримання дітей. З огляду на це соціальними ризиками почали визнаватися вагітність і пологи, догляд за малолітніми дітьми, догляд за хворими дітьми, додаткові витрати на утримання, виховання та освіти дітей тощо.

Основами законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування (1998 р.) передбачено два поняття – страховий ризик і страховий випадок. Страховий ризик – це обставини, внаслідок яких громадяни та (або) члени їх сімей можуть втратити тимчасово або назавжди засоби до існування і потребують матеріальної підтримки або соціальних послуг за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням. Страховий випадок – це подія, з настанням якої виникає право застрахованої особи на отримання матеріального забезпечення або соціальних послуг, передбачених законами України з окремих видів загальнообов'язкового державного соціального страхування. Різниця між цими поняттями полягає в тому, що страховий ризик має ознаку імовірності та випадковості, з огляду на що такі обставини означені у множині, адже невідомо, чи трапляться вони і скільки їх буде. Страховий випадок – це певна формально визначена обставина, яка має ознаку конкретності, щодо якої передбачено вид соціального забезпечення.

Найчастіше під соціальним страхуванням мається на увазі загальнообов'язкове державне соціальне страхування у вигляді системи прав, обов'язків і гарантій, яке передбачає надання соціального захисту у вигляді матеріального забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених зако-

ном, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Соціальне страхування є основоположною категорією усієї системи соціального захисту. Проте слід зауважити, що в якості визнаних на міжнародному рівні базових принципів соціального страхування найчастіше наводять такі:

- 1) обов'язковий характер участі суб'єктів страхування;
- 2) обмежена солідарність між застрахованими;
- 3) участь держави як регулятора процесу страхування;
- 4) чітка залежність між участю у фінансуванні системи та виплатами, порівняними з доходом страхувальника протягом трудової діяльності;
- 5) відособленість коштів;
- 6) участь соціальних партнерів в управлінні [7].

Обов'язковий характер участі суб'єктів страхування. На нашу думку, цей принцип не є унікальною ознакою соціального страхування з обґрунтованої причини. Страхування – це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб у разі настання певних подій. Цей захист може бути обов'язковим, якщо держава вважатиме це за потрібне, або добровільним. Наприклад, Закон України «Про страхування» визначає близько 40 видів обов'язкового страхування та понад 20 видів добровільного страхування, допускаючи розширення переліку.

Певні види страхування, наприклад, медичне, входять до обох переліків. Це ж стосується й страхування на випадок хвороби, яке є як обов'язковим згідно з Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням» [8], так і добровільним, коли законодавство його допускає, але не регламентує окремим законом.

Ще одним наочним прикладом є пенсійне страхування, коли обов'язкова й добровільна складові частини регламентуються окремими законами. Навіть особи, які не підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню, мають права на добровільну участь у цій системі (ст. 7 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»).

Вищенаведене доводить, що обов'язковість не є унікальною ознакою соціального страхування.

Обмежена солідарність між застрахованими. Цей принцип саме і є одним з визначальних під час розкриття економічної сутності соціального страхування.

Участь держави як регулятора процесу страхування. Цей принцип, як і обов'язковість участі, на нашу думку, не є неодмінною ознакою соціального страхування з трьох причин.

По-перше, держава через законодавство та систему органів виконавчої влади (державних регуляторів) здійснює контроль та нагляд над усією системою соціального захисту, зокрема й над системою соціального страхування.

По-друге, аналогічний нагляд держава здійснює й над іншими сферами суспільних відносин.

По-третє, соціальне страхування як самостійне соціальне явище може функціонувати й поза участю держави. Будь-яка людська спільнота, формалізована за певною ознакою (національною, професійною, релігійною, родинною тощо) може утворити певну подобу фонду, джерелом наповнення якого є внески учасників спільноти, а видатками – допомога особам, майнові інтереси яких постраждали.

Отже, участь держави також не можна вважати унікальною ознакою соціального страхування.

Має бути чітка залежність між участю в фінансуванні системи та рівнем виплат, а також з доходом страхувальника протягом трудової діяльності.

Третьою необхідною умовою (ознакою) соціального страхування є еквівалентність виплат (відшкодування). Ідеальною є жорстка прив'язка рівня виплат до обсягів внесків. Саме ступінь такої прив'язки визначає повноту застосування страхового принципу.

Теза про залежність рівня виплат від доходу страхувальника протягом трудової діяльності, на нашу думку, є хибною. На відміну від обсягів внесків дохід страхувальника протягом трудової діяльності не може визначати рівень виплат (відшкодування). Обсяги внесків не завжди є похідними від рівня доходу, хоча може здатися інакше.

Виключно для зручності адміністрування в світі вироблено практику, коли обсяги внесків визначаються як відсоток від рівня доходів. І здебільшого саме так воно і є. Проте ми вважаємо дещо інакше.

По-перше, процент внеску не є фіксованим для різних категорій страхувальників. У вітчизняному законодавстві існує диференціація внесків залежно від ступеня професійного ризику. Тобто працівники різних галузей з однаковим рівнем доходів сплачують до системи різні внески, отже й мають право розраховувати на різне відшкодування.

По-друге, чинні системи соціального страхування в більшості країн дозволяють здійснювати добровільне страхування.

По-третьє, існують види соціального страхування, які передбачають страховий внесок у вигляді фіксованої суми. Розмір цієї суми може залежати від різних факторів, але ніяк не прив'язаний до доходів страхувальника.

Навіть у загальнообов'язковому страхуванні людина має право здійснювати додаткові, порівняно з загальновстановленими, внески до системи (можливо і одноразово). А отже, як і в попередньому випадку, розраховувати на більше відшкодування.

Отже, рівень відшкодування повинен бути прив'язаний не до рівня доходу застрахованої особи, а до обсягів внесків до системи соціального страхування.

Відособленість коштів. Цей принцип також слід аналізувати у двох окремих аспектах. Під відособленістю коштів, *по-перше*, мають на увазі кінцеве призначення страхових внесків. Тобто внески не спрямовуються до бюджетів різних рівнів, а відособлюються у відповідних фондах. Але цей аспект є суттєвим лише для загальнообов'язкового соціального страхування, а для добровільного це і так очевидно. *По-друге*, відособленість інколи розуміють як систему персоналізованого обліку. Але в цьому аспекті принцип відособленості ніяк не регламентує джерела надходжень, організаційно-правові засади та особливості використання грошових коштів.

Отже, відособленість коштів також не можна вважати унікальною ознакою соціального страхування.

Участь соціальних партнерів в управлінні. Дійсно, відповідно до чинного законодавства управління загальнообов'язковими страховими фондами здійснюється на паритетній основі державою та представниками суб'єктів соціального страхування [9]. Проте це ніяк не стосується добровільного соціального страхування. Отже цей принцип може бути справедливим для поодинокого випадку (загальнообов'язкове державне соціальне страхування), та не може бути ознакою соціального страхування як соціального інституту в загальному сенсі.

З огляду на сказане можемо назвати виключно три принципи соціального страхування: платність, солідарність та еквівалентність відшкодування. За відсутності хоча б одного з них система втрачає страхову ознаку. Тому ці три принципи доцільно об'єднати в єдину категорію – страховий принцип (триєдиний принцип).

На цій підставі сформуємо первинну термінологічну базу соціального страхування. Соціальне страхування – це організаційно-економічний інститут захисту громадян від соціальних ризиків, що функціонує на страховому принципі [10, с. 95]. Страховий принцип – це принцип, необхідними та достатніми ознаками якого є платність, солідарність та еквівалентність відшкодування.

Система соціального страхування – це сукупність інституцій та відносин, що забезпечують захист громадян від соціальних ризиків на засадах платності, солідарності та еквівалентності відшкодування.

Отже, відсутність хоча б однієї з ознак позбавляє соціальний інститут страхового статусу. Інші ознаки (обов'язковість, участь держави, прив'язка до доходів, відособленість коштів, участь соціальних партнерів в управлінні тощо) не є обов'язковими для соціального страхування в широкому значенні цього терміну. Вони лише визначають повноту та адміністративні особливості застосування страхового принципу.

Фінансовий механізм регулювання соціального страхування — це сукупність фінансових методів, форм та важелів управління фінансовими ресурсами, що призначені для матеріального забезпечення громадян у разі виникнення страхових випадків.

Фінансові методи відображають вплив фінансів на процеси, які відбуваються у сфері соціального страхування. Їх дія виявляється у ході формування та використання бюджетів страхових фондів. Фінансові методи діють за допомогою фінансових важелів. Усі елементи фінансового механізму повинні бути націлені на виконання основних функцій управління, зокрема таких: планування, прогнозування, оперативного управління, регулювання, контролю, нагляду.

Висновки. Правове забезпечення виявляється у встановленні правових засад відносин, що існують у сфері соціального страхування.

Закони України, Укази Президента встановлюють обов'язки, права та відповідальність сторін, які беруть участь у страхуванні. Вони передбачають правові норми, згідно з якими на Кабінет Міністрів України, Пенсійний фонд, інші органи державної виконавчої влади покладаються завдання з розроблення конкретних постанов, інструкцій та положень щодо забезпечення виконання законів [11, с. 10–11].

Постанови Кабінету Міністрів України, правління Пенсійного фонду та інших державних цільових фондів деталізують статті законів та розробляють механізм їх реалізації в практичній діяльності. Крім того, Кабінет Міністрів України має право видавати в межах своєї компетенції та повноважень нормативні акти, що безпосередньо стосуються соціального захисту населення.

Список використаних джерел:

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1984. 879 с.
2. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: учебник. М.: БЕК, 2001. 372 с.
3. Мигович І. Історичні корені й традиції благодійництва. Соціальний захист. 1996. № 4. С. 75–79.
4. Свод уставов о службе гражданской; Уставы о пенсиях и единовременных пособиях. СПб., 1896. Кн. 2. 385 с.
5. Иванова Р.И. Социальное обеспечение в государственно организованном обществе: генезис, развитие и функционирование (правовой аспект): автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.05. М., 1987. 34 с.
6. Социальное обеспечение в странах Запада. Франция, ФРГ, Италия: сб. обзоров / отв. ред. В.Г. Былов. М., 1994. 293 с.
7. Курманов А. Основные принципы социального страхования. Третий ежегодный российский пенсионный форум (Москва, 2010 г.). URL: <http://www.pfrf.ru/userdata/presscenter/docs/20101117>.
8. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням: Закон України від 18 січня 2001 року № 2240-III. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2240-14>.
9. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 14 січня 1998 року № 16/98-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/16/98-%D0%B2%D1%80>.
10. Фечук В.В. Пенсійна реформа в Україні: фінансово-правовий аспект. Право України. 2006. № 9. С. 94–98.
11. Соціальне страхування: конспект лекцій / уклад.: П.В. Тархов, В.М. Боронос, Е.Г. Козін, К.В. Савченко. Суми: Вид-во СумДУ, 2009. 164 с.